

Sophia Perennis

Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140

Web Address: Javidankherad.ir

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel:+982167238208

Attribution-NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS

The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy

Vol. 17, Number 2, Autumn and winter 2020-2021, Serial Number 38

Şadr al-dīn Dashtakī on Unified Composition

Davood Hosseini*

Reza Dargahifar**

Sayyid Şadr al-dīn Moĥammad Dashtakī Şhīrāzī seems to be the inventor of the division of composition into unified composition and composition by join in Islamic philosophy. With this division, Dashtakī has expressed a new theory about the composition of material objects from matter and form, as well as the composition of man from soul and body, and considers these compositions as a unification, not simply the parts joining to each other. In this paper, we will present Dashtakī's arguments for the theory of unified composition. We will also examine three objections to this theory and his responses. Finally, we will examine the background of this theory in Bahmanyār's phrases.

Dashtakī believes that when the components in a compound have a real plurality, i.e. each one exists separately from the other, a composition by join is created, such as the composition of a house from numerous clays. But if the components in the compound are united and none of them exists actually and separately from the others, the resulting composition will be an alliance and union. He believes that in the unified composition, every component is identical to any other component and is identical to the whole.

In order to achieve a composition, a plurality is needed and in order to form a single composition, there must be plural components related to each other. An important question is that, principally how is a composition possible, if unified composition comes to existence only when the

*Associate Professor Philosophy Department Tarbiat Modares University. E-mail: davood.hosseini@modares.ac.ir

**PhD Student Institute for Cognitive Science Studies. E-mail: dargahifarreza@gmail.com

components are made united with each other and with the whole? In other words, unified composition is not possible, because the first condition, i.e., the plurality of the constituent components, cannot be satisfied.

Dashtakī, in order, strives to express a difference between the components in the union compound. He believes that the conditions of the realization and the survival of the components are different, and that is enough for them to be different.

In Dashtakī's point of view, in the unified composition the components are analytical, so are not separated in reality. In other words, the components do not have actual and "in-the-world" plurality, which means that it is our intellect that separates them and looks at them as independent objects. Therefore, unity and identity are in-the-world and plurality and discernibility are analytical and intellectual.

Dashtakī's first argument for his theory in general is as follows: the three major material objects (body, plant and animal) are undoubtedly real compounds. But in these compositions, components exist potentially, and in a unified composition, components do not exist actually. Therefore, these objects are unified compounds.

His second argument is that the accuracy of predication implies unity. In the unified composition, the components are identical with the whole, and therefore, the components can be predicated to the composition. In Dashtakī's view, if A is predicated to B, then it could be concluded that they are identical and unified.

The first objection to this theory is that the unity is incompatible with causality. From the perspective of the Peripatetics, form is the cause of the matter, and this is incompatible with the union of the two.

In reply, Dashtakī states that in case of causality, there is no need for cause and effect to be two different and discernible entities, but a single entity may be from one aspect the cause and, from another, the effect. In other words, the foresaid causality is analytical causality. When mind analyses something, and then finds analytical components, it can see between those analytical and intellectual components, causality, and find some of them as the cause of the others.

The second objection is the incorrectness of the unity in compounds with components not being similar. Only in the compounds having similar parts such as glass, the objection goes, one can accept the unity of matter and form. For example, in compounds such as horses, it is not possible to accept the union of matter and form, because in horses, there are components with different natures, such as bones, flesh and nerves. Unity of these parts with each other and with the whole is not plausible.

Dashtakī's reply is to concede that the horse is also a natural unit and has no actual plurality. Components having similar or different natures does not make any difference. According to the theory of unified composition, the horse's components are united with the horse's form and have only analytical plurality. Horse's components are just analytical components, not actual, independent ones.

The third objection is the incompatibility of the actual existence of components with their unity. But Dashtakī maintains that a unique actual personal entity cannot have actual plural components. He states that

compounds such as horses exist objectively, but objective and real existing is divided into two kinds: dependent existence, and independent existence as a single real thing. Therefore, the two characteristics of "being a component" and "being independent" are incompatible and do not come together in a real being.

Dashtakī has also quoted phrases from Bahmanyār to confirm his point of view. Bahmanyār states that the properties of an animal belong to the whole and compound, not to each component. For example, it is a horse that feels, not its bone or brain, as the eye is also a compound, but seeing is the work of the eye, not the work of any of its components. Therefore, the animal, which is something compound, has characteristics that none of its components have. So the animal is something over and above its components. Bahmanyār thinks the components in the animal exist potentially. Then he states a general rule: any compound in which unity is real, its components do potentially exist. Therefore, Bahmanyār considers the body parts of a living organism as a potential being and generally believes that the components of any compound that have true unity are potential. The potentiality of the components in a real compound does not mean that the components are destroyed and a new thing is produced. The components are also available, but they do not have the effects they had separately before the composition comes into existence. In other words, the components form an identity together and therefore have a new effect. It seems that Bahmanyār has expressed the same idea that Dashtakī is looking for in the theory of unified composition. Therefore, it can be said that before Dashtakī, Bahmanyār has come up with the thought of a unity. Nonetheless, Bahmanyār has not explained more about this idea and its effects in the other problems of his first philosophy. Dashtakī is the first who has organized and developed this idea as a philosophical theory.

References

- Bahmanyār (1996), *Al-Taḥsīl*, (M. Moṭahhary Ed. 2nd ed.), Tehran: Tehran University Press. [In Arabic].
- Dashtakī Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn (118), *Al-Hāshiyat al-Qadīmah*, Manuscript, Mashhad: Āstan Quds Raḍavī Library, No. 118. [In Arabic].
- Dashtakī Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn (473), *Al-Hāshiyat al-Jadīdah*, Manuscript, Mashhad: Āstan Quds Raḍavī Library, No. 473. [In Arabic].
- Huseynī, Dāvūd (2019), *Existence and Nature: A Commentary on Ṣadrā in historical context*, Qum: Islamic Hekmat Publications. [In Persian].
- Ibn Sina (1984), *Kitab al-Shifa' (Al-Ilahiyat)* (S. Zayed, Ed.), Qum: Mar'ashī Najafī Library. [In Arabic].
- Ibn Sina (2002), *al-Isharat wa al-tanbihat* (Mojtabā Zare'ī, Ed.), Qum: Būstān Ketāb. [In Arabic].
- Lāhījī, abd al-Razzaq (2005), *Shawareq Al-Ilham fī Sharḥ Tajrid Al-Kalam* (A. Asadalizādeh Ed.), Qum: Imam Ṣadiq Institute. [In Arabic].

- Obūdiyat, Abdolrasūl (2012), *An Introduction to Sadra's Wisdom System*, Vol. 3, Anthropology, Qum and Tehran: Imam Khomeynī Educational and Research Institute and Samt. [In Persian].
- Obūdiyat, Abdolrasūl (2014a), *Sadra's Wisdom according to Allāmeḥ Ṭabātabayī's Narrative, Quiddity Topic*, Qum: Imam Khomeynī Educational and Research Institute. [In Persian].
- Obūdiyat, Abdolrasūl (2014b), *Sadra's Wisdom according to Allāmeḥ Ṭabātabayī's Narrative, Substance Topic*, Qum: Imam Khomeynī Educational and Research Institute. [In Persian].
- Sabzevārī, Mullā-hādī (2005), *Sharḥ al-Manzūmah*, Vol.2 (M. Ṭālebī Ed, 3rd ed.), Comments by Ḥasan Ḥasanzādeh Āmulī, Qum: Nāb. [In Arabic].
- Shīrāzī, Sadr al-Dīn Moḥammad (1981), *The transcendent philosophy in the four intellectual journeys*, Beyrūt: Dar al-Ihya' al-Turath. [In Arabic].
- Ṭabātabayī, Sayyid Muḥammad Huseyn (2007), *Nahayat al-Ḥikmah*, commentary by A. Zare'ī Sebzevārī, Qum: Islamic Publishing Foundation. [In Arabic].

مجله علمی جاویدان خرد، شماره ۳۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، صفحات ۱۲۱-۱۴۷

ترکیب اتحادی از منظر صدرالدین دشتکی

داوود حسینی*

رضا درگاهی فر**

چکیده

صدرالدین دشتکی، مبدع نظریه ترکیب اتحادی، معتقد است که هر ترکیب حقیقی اتحادی است. در این مقاله نخست بر پایه‌ها شیء قدیم و حاشیه جدید وی بر شرح تجرید قوشچی، دیدگاه او را درباره چیسستی و ویژگی‌های ترکیب اتحادی تقریر کرده‌ایم. او معتقد است در ترکیب اتحادی اجزای مرکب وجود بالفعلی ندارند و کثرت آنها تنها تحلیلی عقلی است. در گام بعد دو استدلال وی را به سود اتحادی بودن برخی ترکیب‌ها صورت‌بندی کرده‌ایم. در استدلال نخست، وی از حقیقی بودن ترکیب در موالید ثلاث و بالقوه بودن اجزای آنها اتحادی بودن را نتیجه گرفته است. استدلال دوم مبتنی بر صحت حمل میان اجزاء و مرکب است. سپس سه اشکال بر این نظریه و پاسخ دشتکی بدان‌ها را بیان کرده‌ایم. در ضمن پاسخ به اشکال‌ها، دشتکی علیت صورت برای ماده را علیت تحلیلی و اجزای مرکب اتحادی را غیرمستقل‌الوجود معرفی می‌کند. در بخش پایانی، عباراتی از بهمنیار را، که دشتکی بدان استشهاد کرده و می‌تواند از پیشینه‌های نظریه ترکیب اتحادی باشد، بررسیده‌ایم.

* (نویسنده مسئول) عضو هیأت علمی گروه فلسفه دانشگاه تربیت مدرس. رایانامه:

davood.hosseini@modares.ac.ir

** دانشجوی دکتری پژوهشکده علوم شناختی. رایانامه: dargahifarreza@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۱۶

کلید واژه‌ها: ترکیب اتحادی، ترکیب انضمامی، ماده و صورت، علیّت تحلیلی، کثرت تحلیلی عقلی، صدرالدین دشتکی، جلال‌الدین دوانی، بهمینار

مقدمه

بیشتر فیلسوفان مسلمان، اجسام را مرکب از هیولا و صورت می‌دانند. هیولا جنبه بالقوگی جسم است و صورت، جنبه بالفعل بودن آن. گفته‌اند که مشائیان ترکیب میان هیولا و صورت را انضمامی می‌دانند،^۱ اما موافق با حکمت متعالیه، ترکیب آن دو اتحادی است.^۲ به هر ترتیب، امروزه می‌دانیم که سید صدرالدین محمد دشتکی شیرازی مبدع تقسیم ترکیب به انضمامی و اتحادی است.^۳ دشتکی با این تقسیم، درباره گونه ترکیب جسم از هیولا و صورت، و نیز ترکیب انسان از نفس و بدن، دیدگاهی تازه ابراز کرده و این ترکیب‌ها را از نوع اتحادی، نه انضمامی، دانسته است. او در دو حاشیه خود (معروف به حاشیه قدیم و حاشیه جدید) بر شرح تجرید قوشچی (معروف به شرح جدید تجرید)، در این باره سخن گفته است.

در این مقاله پس از بیان نکاتی تمهیدی، در بخش نخست، دیدگاه دشتکی را درباره ترکیب اتحادی بر اساس متون اصلی، یعنی نسخه‌های خطی دو حاشیه وی بر شرح جدید تجرید قوشچی، معروف به حاشیه قدیم و حاشیه جدید، گزارش و تحلیل خواهیم کرد.^۴ در بخش دوم، دو استدلال دشتکی بر نظریه ترکیب اتحادی را تقریر خواهیم کرد. دشتکی دو اشکال بر نظریه‌اش را مطرح کرده و بدان‌ها پاسخ داده است. نیز اشکالی از سوی دوانی را نقل و آن را نقد کرده است. در بخش سوم به این اشکال‌ها و پاسخ‌ها خواهیم پرداخت. دشتکی برای تأیید دیدگاه خود به عبارتی از بهمینار استشهاده است. بخش پایانی به بررسی بخش‌هایی از عبارات بهمینار اختصاص یافته است. به نظر می‌رسد این بیان بهمینار را می‌توان از پیشینه‌های نظریه ترکیب اتحادی دانست.

تمهید: ترکیب حقیقی و اعتباری

ترکیب متقوم است به وحدتی و کثرتی. اگر X و Y ، سازنده شیء جدید Z باشند، هر یک از X و Y را «جزء»، Z را «مرکب» از آن دو و به رابطه میان اجزاء «ترکیب» می‌گویند.^۵ وحدت مساوق وجود است و بنابراین کثیر از آن جهت که کثیر است، موجود نیست. مرکبی که وحدت واقعی دارد و به دنبال آن، تحقق واقعی، مغایر و ورای تحقق اجزایش

دارد، «مرکب حقیقی» است؛ و مرکبی که چنین نباشد، و بیرون از ملاحظه و اعتبار ویژه اعتبارکننده موجود نباشد، «مرکب اعتباری» است. پس هر مرکبی دست‌کم از دو جزء واقعی تشکیل می‌شود و ترکیب هنگامی روی می‌دهد که اجزایی متکثر، مرکبی یگانه را ساخته باشند. از آنجا که مرکب حقیقی، شیء موجود واحدی است غیر از اجزایش، باید اثر یا آثاری غیر از آثار هر یک از اجزاء و غیر از مجموع آثار اجزای خود داشته باشد.^۶ مطابق نظریه ماده و صورت، اشیای مادی مرکب‌اند از ماده (اعم از اولی و ثانیه) و صورت (اعم از جسمیه و نوعیه). از آنجا که اجزاء گونه‌ای تقدّم بر مرکب دارند و مرکب در تحقق خود وابسته به تحقق آنهاست، گونه‌ای علیّت (به معنای عام؛ وابستگی در تحقق) میان اجزای مادی و صورت، علیّت صوری و مرکب وجود دارد. از همین رو است که ماده، علیّت مادی مرکب است و صورت، علیّت صوری آن. نیز بر همین پایه در هر مرکبی، دو جزء بالقوه و بالفعل هست. آشکار است که جزء بالقوه، یا خود هیچ فعلیت دیگری، غیر از بالقوه بودن، ندارد، یا پیش یا پس از ترکیب، فعلیت‌هایی داشته یا می‌تواند دارا شود؛ اما اکنون که در این مرکب قرار گرفته است، نسبت به جزء صوری، بالقوه است.

گفتنی است تحقق شیء A، که می‌تواند جزء مرکبی باشد، بر دو گونه است: الف) به گونه‌ای که جزء هیچ مرکبی نیست؛ و به تعبیری، بشرطاً از ترکیب، موجود است؛ و ب) به گونه‌ای که جزء مرکبی است و تحقق جداگانه ندارد و به تعبیری، به شرط ترکیب، متحقق است. در نظریه ماده و صورت، باید میان این دو نوع موجود بودن اجزاء تفاوت نهاد. شیء A، آنگاه که بیرون از ترکیب تحقق دارد، علیّت قوام چیز دیگری نیست، و نیز برای محقق بودن، به چیز دیگری وابسته نیست، اما اگر A جزء مرکبی باشد، علیّت قوام مرکب است و برای متحقق بودن در این وضعیت، نیازمند صورت شیء مرکب است. از همین رو می‌توان گفت اجزاء، آن هنگام که در رابطه ترکیب قرار دارند، تحقق و اثر مستقل از ترکیب ندارند. این نکته به‌ویژه برای تبیین برخی جنبه‌های دیدگاه دشتکی مهم است.

چیستی ترکیب اتحادی

صدرالدین دشتکی معتقد است آن هنگام که اجزاء در مرکب، کثرت بالفعل داشته باشند، یعنی هر یک جدا از دیگری موجود باشند، ترکیب انضمامی پدید می‌آید، مانند ترکیب خانه از خشت‌های متعدد و ترکیب سرکنگبین از سرکه و انگبین. اما اگر اجزاء در مرکب، با یکدیگر متحد باشند و هیچ یک جدا از دیگری و بالفعل موجود نباشند،

ترکیب حاصل، اتّحادی خواهد بود. وی بر آن است که در ترکیب اتّحادی، هر جزئی عین هر جزء دیگر و عین مرکّب است. مانند اینکه رضا، که ذات یگانه‌ای است، هم انسان است و هم نویسنده.^۷ دشتکی در این باره چنین نگاشته است:

معرفة كيفية تركيب الجسم من الهولي و الصورة يقتضي تمهيد مقدمة هي: ان التركيب قسمان: احدهما ان ينضم الي شيء آخر ويكون كل واحد منهما حاصلًا بالفعل ذاتاً علي حدة في المركّب منهما حتي تكون هناك اموراً كثيرة، كتركيب البيت من اللبنات و تركيب السكنجين من الخل و العسل؛ و الثاني ان يصير شيء عین شيء و لا يكون شيء منهما حاصلًا بالفعل ذاتاً علي حدة في المركّب بل يكون هناك امر واحد هو عین كل واحد منهما و عین المركّب ايضاً كصيورة الانسان عین الكاتب و هما ذات واحدة و لنسمّ هذا القسم بالتركيب الاتّحادي (دشتکی، ۱۱۸، برگ ۶۹-۷۰؛ نیز بنگرید: همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۸).

دانشتیم که برای تحقق ترکیب، کثرتی لازم است و برای شکل‌گیری مرکّب واحد، باید اجزای متکثری با هم در نسبت ترکیب قرار گیرند. پرسیدنی است که اگر برای حصول ترکیب اتّحادی باید اجزاء با هم و با مرکّب متحد باشند، اساساً ترکیب چگونه ممکن است؟ به بیانی دیگر، تحقق ترکیب اتّحادی، چنان‌که بیان شد، ممکن نیست؛ زیرا شرایط نخستین حصول ترکیب، یعنی کثرت اجزای تشکیل‌دهنده را ندارد. این اشکال را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد:

- (۱) بنا بر فرض، Z مرکّب است از X و Y ؛
- (۲) بنا بر ادعا، اگر ترکیب اتّحادی باشد، Y با X متحد است؛
- (۳) بنا بر این، X و Y دو چیز نیستند، بل یک چیزند؛
- (۴) اما تشکیل مرکّب از یک چیز معقول نیست؛ پس ترکیبی فراهم نیامده و این خلاف فرض است.

صدرالدین دشتکی خود، این اشکال را مطرح کرده و به آن پاسخ داده است. وی در

حاشیه قدیم چنین نگاشته است:

فان قلت: اذا كان الامران في القسم الثاني [أي التركيب الاتّحادي] واحداً في نفس الامر فكيف يتصور التركيب بينهما؟ قلت: يتصور التركيب بينهما من حيث ان احدهما قد يكون موجوداً و لا يكون عین الآخر، ثم يصير عین الآخر، كما اذا لم يكن الانسان عین الكاتب ثم صار عینه و قد يكون عین كليهما و يتعدم من حيث انه عین احدهما و يبقي من حيث انه عین الآخر، كما اذا نسي الانسان صنعة الكتابة، فحينئذ قد انعدم من حيث انه عین الكاتب و يبقي من حيث انه انسان (همو، ۱۱۸، برگ ۷۰).

دشتکی برای دفع این اشکال، می‌کوشد مغایرتی را میان اجزاء در مرکب اتحادی ترسیم و بیان کند. او معتقد است شرایط تحقق و بقای اجزاء با هم متفاوت‌اند و همین برای آنکه با هم مغایر باشند، بسنده است. بیان وی را می‌توان این‌گونه صورت‌بندی کرد:

(a) شرایط تحقق و بقای X و Y متفاوت است؛

(b) بنابراین برخی ویژگی‌های X و Y با هم متفاوت‌اند؛

(c) اگر دو چیز اینهمان باشند، آنگاه تمام ویژگی‌هایشان یکسان خواهد بود.

(نتیجه) X و Y مغایر هم‌اند.

نمونه‌ای از این تفاوت شرایط بقا چنین است: پیش از ترکیب، در زمان t_1 ، X موجود بود و با Y متحد نبود. در زمان t_2 ، X با Y متحد شد و Z ، که مرکب اتحادی و متحد با اجزایش است، پدید آمد. پس از منحل شدن ترکیب و از بین رفتن مرکب، در زمان t_3 ، Y معدوم می‌شود و X باقی می‌ماند. برای مثال، رضا در t_1 فقط انسان است و نویسندگی نمی‌داند. در t_2 او نوشتن را فرامی‌گیرد، پس در این زمان هم انسان است و هم نویسنده. اکنون انسان با نویسنده متحد است. در t_3 ، رضا مهارت نوشتن را از یاد می‌برد و دیگر نمی‌تواند نویسنده باشد. در این حالت، انسان هست و نویسنده بودنش از بین رفته است. بنابراین ذات یگانه‌ای بود که «فقط انسان» بود. بعد تغییر کرد و «انسان نویسنده» شد. سپس تغییری کرد و نویسندگی‌اش از کف رفت و دوباره «فقط انسان» شد. بنابراین اجزای ترکیب، می‌توانند قبل و بعد از ترکیب، با هم مغایر باشند ولی حین ترکیب، یعنی آنگاه که مرکب برقرار است، با هم متحدند و برای آنکه ترکیب بتواند محقق شود، همین مقدار مغایرت بسنده است.

البته تنها امکان تحقق جزء به صورت مستقل از ترکیب کافی است نه وقوع بالفعل آن. بنابراین اساساً ممکن است اجزای مرکب خاص، همواره جزء آن باشند و هرگز تحقق بالفعل مستقل از ترکیب نداشته باشند. بنابراین سخن دشتکی در پاسخ به اشکال مزبور را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد:

(۱) حاصل ترکیب اتحادی میان X و Y است؛

(۲) Y در حین ترکیب، با X متحد است؛ اما می‌تواند بدون اینکه با X متحد باشد، موجود باشد.

(۳) بنابراین Z مرکب است از X و امری اکنون-متحد-با- X ؛ («اکنون» = در حین ترکیب؛ اکنون که ترکیب برقرار است و مرکب موجود است)

- ۴) Z با Y-متحد شده-با-X، متحد و این همان است؛
- ۵) Y ای که با X متحد است، مغایر است با Y ای که با X متحد نیست و مغایر است با X ای که با Y متحد نیست؛
- ۶) مراد از بالفعل بودن و مجزا متحقق بودن، تحقق هر یک از اجزاء بدون اتحاد با دیگری است؛
- ۷) بنابراین Z مرکب و متشکل نیست از X فقط (X بالفعل و مجزا) و Y فقط (Y بالفعل و مجزا)، که اگر این گونه می‌بود، ترکیب انضمامی می‌بود؛
- ۸) بلکه Z مرکب از و متحد است با Y-متحد-با-X و X-متحد-با-Y.
- ۹) بنابراین در ترکیب اتحادی، اجزاء تکرر بالفعل ندارند، هر چند پیش از ترکیب، می‌توانستند متکثر باشند، یا ممکن است یکی از آنها معدوم بوده باشد و تنها حین ترکیب موجود شده باشد، یعنی در حال اتحاد با دیگری موجود شده باشد. نیز اجزاء پس از ترکیب، می‌توانند متکثر و متفرق شوند، یا یکی یا هر دو از بین بروند.^۸
- بنابراین از نظر دشتکی همین که ممکن باشد که شرایط وجود و بقای اجزای مرکب اتحادی متفاوت باشند، برای متغایر بودن آنها بسنده است.^۹
- دشتکی در حاشیه جدید، برای پاسخ به اشکال مزبور، درخت را نمونه آورده است. او در اینجا توضیح جدیدی می‌افزاید که شاید بر سر سی است. می‌گوید «جسم» و «نامی» (رشد کننده)، در درخت متحدند و با هم موجودند. البته زمانی جسم موجود بود، ولی نامی موجود نبود. اما پس از قطع درخت، جسم موجود می‌ماند و نامی از بین می‌رود.

فان قلت: لما كان الجزءان في القسم الثاني [أي التركيب الاتحادي] واحداً في نفس الامر، فكيف يتصور التركيب بينهما؟ قلت: اعتبار التركيب فيه من حيث ان العقل يقسم ذلك الواحد الي قسمين، نظراً الي ان احد الجزئين قد يكون موجوداً و لا يكون عين الجزء الآخر، ثم صار عينه، او نظراً الي امر آخر، كأن يكوناً معاً امراً واحداً، ثم ينعدم هذا الامر من حيث انه عين احدهما و يبقي من حيث انه عين الآخر، كالجسم و النامي، فإنهما معاً امر واحد هو الشجر مثلاً. و اذا قطع الشجر، انعدم من حيث انه النامي و يبقي من حيث انه جسم. فالاجزاء في هذا القسم تحليلية عقلية، لا انها ذوات متعددة في نفس الامر مع قطع النظر عن تقسيم العقل (دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۲۸).

در این عبارت، وی نکته مهمی را درباره نحوه تحقق اجزاء در ترکیب اتحادی افزوده است: در ترکیب اتحادی، اجزاء تحلیلی عقلی اند، نه اینکه در واقعیت، ذات‌های متعددی

باشند.^۱ به بیان دیگر، اجزاء کثرت خارجی و واقعی و «در-جهان»، ندارند و تنها کثرت عقلی دارند، یعنی عقل است که آنها را از هم جدا می‌کند و بدان‌ها می‌نگرد. بنابراین، اتحاد و این‌همانی در خارج است و کثرت و ناین‌همانی، در عقل.

گفتیم که برای تحقق مرکب حقیقی، اجزای متکثری به وحدت می‌رسند. این اجزاء ماده و صورت‌اند. دشتکی همراه با سنت فلسفی، می‌پذیرد که ماده و صورت غیر هم‌اند. از سوی دیگر او ترکیب حقیقی را اتحادی می‌داند و بر آن است که اجزاء حین ترکیب، کثرت بالفعل و واقعی ندارند. به نظر می‌رسد او سه مطلب را دربارهٔ وحدت و کثرت ماده و صورت، که اجزای ترکیب‌اند، در نظر دارد:

(۱) ماده و صورتی که اکنون با هم ترکیب شده‌اند، به‌طور کلی در خارج متمایزند، و برای این نوع تمایز، تفاوت سابقه و لاحقۀ آنها کافی است، چنان‌که گذشت. اصل تمایز میان اجزای ترکیب مفروض است؛ زیرا بدون تکثر اجزاء، ترکیبی روی نمی‌دهد و وقوع ترکیب بی‌معنا خواهد بود. اما این اجزاء، که مطابق دیدگاه دشتکی حین ترکیب متحدند، چگونه تمایزی دارند؟ به نظر می‌رسد با بیان امکان تفاوت سابقه و لاحقۀ، او می‌خواهد چگونگی این تمایز را توضیح دهد؛

(۲) ماده و صورت حین ترکیب، کثرت تحلیلی عقلی دارند. تمایز پیش‌گفته، البته خارجی و در-جهان است، اما حین ترکیب چنین تمایزی وجود ندارد. اما عقل بر اساس آن نوع تمایزی که می‌تواند در خارج میان اجزاء وجود داشته باشد، کثرتی را حین ترکیب برای اجزاء در نظر می‌گیرد. این نوع کثرت، واقعی و در-جهان نیست و بر اساس اعتبار و تحلیل عقلی می‌تواند به اجزاء در حین ترکیب نسبت داده شود؛

(۳) ماده و صورت حین ترکیب متحدند و کثرت واقعی و بالفعل ندارند. دشتکی بر این اتحاد استدلالی اقامه کرده است که در بخش بعد خواهد آمد. اتحادی بودن ترکیب، به‌ویژه بدین معناست.

به بیان دیگر، از نظر دشتکی اجزای ترکیب، حین ترکیب با هم متحدند، که در نظر او امری مستدل است. از سوی دیگر، هم‌نوا با سنت فلسفی، باید پذیرفت که اجزای ترکیب متکثرنند؛ اساساً شرط ترکیب، کثرت اجزاء است. دشتکی این کثرت را بر دو گونه می‌داند: کثرت خارجی اجزاء، پیش از وقوع ترکیب یا پس از نابودی ترکیب، به‌نحو تغایر سابقه و لاحقۀ آنها؛ و کثرت تحلیلی عقلی اجزاء حین ترکیب. بنابراین دشتکی می‌خواهد کثرت اجزای ترکیب و اتحاد اجزای ترکیب را با هم هماهنگ کند.

حاصل آنکه از منظر صدرالدین دشتکی، در ترکیب انضمامی، کثرت بالفعلی میان اجزاء وجود دارد و امری واقعاً واحد شکل نگرفته است، اما در ترکیب اتحادی، امر واحدی حاصل آمده است و کثرت بالفعلی نیز در آن وجود ندارد. می‌توان چنین گفت که مرکب انضمامی، مرکب حقیقی نیست؛ زیرا چنان‌که پیشتر اشاره شد، مقوم ترکیب حقیقی، پدید آمدن چیز یگانه‌ای است، افزون بر هر یک از اجزاء و مجموع آنها. البته مرکب اتحادی، امر بسیطی است و اجزاء در آن به‌گونه بالفعل و مجزا از هم حضور ندارند. کثرت اجزاء در چنین مرکبی، کثرت تحلیلی عقلی است.

اکنون روشن است که منظور دشتکی از بالفعل نبودن اجزاء در ترکیب اتحادی، این است که اجزاء، موجودات منحا‌ز خارجی نیستند. بنابراین واژگان «بالفعل» در برابر «بالقوه» در عبارت بالا، در معناهای خاصی به کار رفته‌اند. مطابق بیان دشتکی، جزء بالفعل خارجی آن است که در جهان، مجزا از دیگر اجزاء موجود است. اما در ترکیب اتحادی، اجزاء چنین نیستند و اگر تحقق‌های متمایز و بالفعل آنها را بجویم، آنها را حین ترکیب در خارج نخواهیم یافت، مگر در اعتبار و تحلیل عقل. به دیگر سخن، کثرت اجزاء حین ترکیب صرفاً تکثری تحلیلی عقلی است. عقل با ملاحظه تغییراتی خارجی که اجزاء می‌توانند پیش از وقوع ترکیب یا پس از نابودی آن داشته باشد، آنها را از هم جدا می‌کند و تغییری را حین ترکیب بدان‌ها نسبت می‌دهد.

استدلال‌ها

صدرالدین دشتکی پس از بیان مراد خود از تقسیم ترکیب به انضمامی و اتحادی، دو استدلال بر اتحادی بودن ترکیب میان هیولا (اعم از اولی و ثانیه) و صورت (اعم از جسمیه و نوعیه) اقامه کرده است. این استدلال‌ها برخی دیگر از ویژگی‌های ترکیب اتحادی را نیز می‌نمایانند.

استدلال نخست: استلزام از بالقوه بودن اجزاء در جماد و نبات و حیوان به اتحادی

بودن ترکیب

استدلال نخست وی به صورت کلی چنین است: موالید سه‌گانه (جماد، نبات و حیوان) بی‌تردید مرکب حقیقی‌اند. اما در این مرکب‌ها اجزای ترکیب بالقوه‌اند. چنان‌که گذشت، در ترکیب اتحادی اجزاء بالفعل نیستند. بنابراین موالید سه‌گانه مرکب‌های اتحادی‌اند. دشتکی مراد خود را چنین توضیح می‌دهد: در موالید سه‌گانه اجزای عنصری بالفعل موجود نیستند. برای نمونه، در یاقوت، جزء آتشی، بالفعل موجود نیست؛ زیرا اگر

موجود بود، صورت یاقوتی حال در جزء آتشی می‌بود؛ زیرا معتقدان به ترکیب یاقوت از صورت یاقوتی و اجزای عنصری معتقدند صورت به نحو حلول سریانی، در تمام اجزاء حلول می‌کند:

ان الاجزاء العنصرية ليست حاصلة بالفعل في المواليذ الثلاثة مثلا ليس في الياقوت جزء ناري بالفعل والا لكانت الصورة الياقوتية حالة فيها لأن حلولها في مجموع الاجزاء حلول السريان كما اطبق عليه الجمهور. (دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۲۸).^{۱۱}

اما در این حال، جزء آتشی باید هم آتش باشد هم یاقوت؛ زیرا از سویی، جزء بالفعلی است و فعلیت آتش بودن را داراست، و از سوی دیگر صورت یاقوتی در آن حلول کرده و فعلیت یاقوت بودن را نیز داراست، و این محال است. همچنین اگر جزء آتشی در یاقوت به صورت بالفعل موجود باشد، چگونه است که با اینکه بسیار کوچک است و در کنار اجزای آبی قرار دارد، در مدت زمان طولانی موجود بودن یاقوت، خاموش نمی‌شود و گرمای خود را از دست نمی‌دهد؟ شاهد دیگری بر اینکه در مرکب از هیولا و صورت، اجزاء وجود بالفعل ندارند، این است که اگر هر قدر یاقوت را بشکنیم و تقسیم کنیم، اجزای به دست آمده، هر چند بسیار ریز باشند، یاقوت‌اند، نه آتش و آب، مثلاً. بنابراین از بالفعل نبودن اجزاء، اتحادی بودن ترکیب را می‌توان نتیجه گرفت.

دشتکی همین مطلب را بدین شیوه نیز بیان کرده است: بنا بر اتحادی بودن ترکیب میان هیولا و صورت، عنا صر چهارگانه (آب و خاک و هوا و آتش) در موالیذ سه‌گانه (جماد و نبات و حیوان)، وجودهایی مبهم دارند؛ یعنی آنگاه که از آن‌ها خون، مثلاً، تشکیل می‌شود، یعنی دارای صورت خونی می‌شوند، عین خون می‌شوند و با صورت گوشتی، عین گوشت می‌شوند؛ اساساً به همین دلیل است که بدن‌ها هیولا گفته‌اند؛ هیولا امری مبهم‌الوجود است. منظور از ابهام در تحقق، بالفعل و منحاز نبودن و متحد بودن با صورت است. اما این چنین نیست که اجزای تشکیل دهنده خون، همراه با صورت خونی، ذات‌های بالفعل و مجزایی باشند که در خون موجودند و بر همه آنها وحدتی عارض شده باشد، شبیه وحدتی که بر اجزای خانه عارض می‌شود. بنابراین خون عین هیولا و عین صورتش و عین مجموع آنهاست. حال آنگاه که خون به گوشت تبدیل می‌شود، آن اجزایی که پیش از ترکیب، خون بودند، عین گوشت و عین صورت گوشتی می‌شوند.^{۱۲}

بنابراین ترکیب میان اجزاء و صورت، اتّحادی است و تنها یک امر بالفعل موجود است و آن هم مرکّب است (در مثال‌های اخیر، یاقوت، خون یا گوشت). البته عقل این ترکیب را با ملاحظه آثار و خواص، به اقسامی تقسیم می‌کند؛ برخی را به اعتباری ماده و به اعتباری جنس، و برخی را به اعتباری صورت و به اعتباری فصل معرفی می‌کند. (دشتکی، ۱۱۸، برگ ۷۰-۷۱؛ همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۸). بنابراین ماده و صورت اجزای تحلیلی عقلی خواهند بود که، چنانکه در بخش پیشین گفته شد، نتیجه مهمی است. عبارات دشتکی در این باره چنین است:

إذا عرفت هذا فاعلم وفقك الله ان تركيب الجسم من الهیولي والصورة من القسم الثاني اعني التركيب الاتّحادي ... فنقول ان اجزاء العنصرية ليست حاصلة بالفعل في المواليد الثلاثة مثلا ليس في الياقوت جزء ناري بالفعل و الا لكانت الصورة الياقوتية حالة فيها لأن حلولها في مجموع الاجزاء حلول السريان كما اطبق به جمهور مثبتها و لو كانت الصورة الياقوتية حالة في الجزء الناري و هو يكون نارا و ياقوتا معا و هو محال و كيف يكون الجزء الناري موجودا فيه بالفعل و لا ينطفي في الزمان الطويل الذي يكون الياقوت موجودا فيه مع صغر حجمه و مجاورته للاجزاء المائية و لان الاجزاء العنصرية ليست حاصلة فيه بالفعل كان اي جزء يفرض فيه و ان كان في غاية الصغر يكون ياقوتا و سيجيء لهذا زيادة تحقيق. و اذا لم يكن الاجزاء العنصرية حاصلة بالفعل في المواليد الثلاثة لم يكن تركيب المواليد منهما و من صورها من قبيل القسم الاول من نحوي التركيب اللذين ذكرناهما بل العناصر الاربعة يصير مبهمه في المواليد و يكون مثلاً مع الصورة الدموية عين الدم و مع الصورة اللحمية عين اللحم و مع الصورة الشحمية عين الشحم و لهذا سميت بالهیولي لا بمعني ان الاجزاء العنصرية و الصورة الدموية ذوات حاصلة في الدم يعرض لمجموعها وحدة كما يعرض لاجزاء البيت وحدة بل بمعني ان تلك الاجزاء التي هي هیولي الدم عين الدم و كذلك الصورة الدموية اعني مبدأ الآثار الذاتية للدم هي ايضا عين الدم فالدم عين هیولاه و عين صورته و عين مجموعهما ايضا و اذا صار الدم لحما صار تلك الاجزاء التي كانت قبل ذلك دما عين اللحم و الصورة اللحمية و هي مبدأ الآثار الذاتية للحم ايضا عين اللحم و كذلك مجموعهما عينه فيكون التركيب اتّحادي هو الواقع و ما هناك امر واحد بالفعل هو الدم او اللحم. (دشتکی، ۱۱۸، برگ ۷۰-۷۱؛ نیز ر.ك: همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۸).

استدلال دوم: استلزام از صحت حمل بر اتحاد

دشتکی در حاشیه جدید، از درستی حمل میان اجزاء و مرکب، استدلال دومی را به سود ترکیب اتحادی فراهم آورده است. در ترکیب اتحادی، اجزاء با مرکب متحدند، و از این روی، می‌توان اجزاء را بر مرکب حمل کرد. از نظر دشتکی، اصولاً از صحیح بودن حمل چیزی بر چیزی دیگر، می‌توان به اتحاد آن دو چیز پی بُرد.

اجزاء هذا القسم صادقة علی المركب منهما، لاتحادهما معه فی نفس الامر، و صحة الحمل تستدعي اتحاد الطرفين فيهما. (همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۸)

از همین رو اگر ترکیب میان هیولا و صورت، انضمامی باشد، یعنی اگر ماده و صورت در جهان واقع دو ذات مختلف باشند، حمل ماده بر مرکب، با هر اعتباری که در نظر گرفته شود، محال خواهد بود؛ زیرا اگر دو شیء در خارج متمایز باشند، هر نوع ارتباطی هم که بینشان فرض شود، محال است که یکی بر دیگری، یا مجموع بر هر یکی از آنها حمل شود، و این حکمی بدیهی است.^{۱۳} اما فیلسوفان پذیرفته‌اند که ماده بر مرکب (از ماده و صورت) حمل می‌شود:

ان ترکیب الجسم من الهیولی و الصورة من القسم الثاني، اعني التركيب الاتحادي، اذ لو كانت من القسم الاول و كانت المادة و الصورة ذاتين مختلفين فيه في الخارج، امتنع صدق المادة عليه باي اعتبار اخذ، لما نقله الشارح [يعني القوشجي] عن بعض المحققين بقوله: «ان الاجزاء المتغايرة بحسب الوجود يمتنع حملها علي المركب و كذا حمل بعضها علي بعض.» فان المتمایزين في الوجود الخارجي و ان فرض بينهما اي ارتباط امکن يمتنع ان يحمل احدهما علي الآخر، او يقال: المجموع منهما هو ذاك الواحد او هذا الواحد. يشهد بذلك بدیهة العقل. لكن المادة تحمل علي المركب اذا اخذ بوجه، كما نص عليه المصنف [يعني الطوسي] ... فكيف يكون المركب المذكور من القسم الاول [يعني التركيب الانضمامي]. (دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۲۸)

اشکالها و پاسخها

اشکال مهمی بر نظریه ترکیب اتحادی ماده و صورت به نظر می‌رسد، که صدرالدین دشتکی آن را مطرح کرده و بدان پاسخ داده است.

اشکال اول: ناسازگاری اتحاد با علیت

از نگاه مشائیان، صورت، علت هیولاست و این، با اتحاد آن دو ناسازگار است. دشتکی در پاسخ می‌گوید برای صحیح بودن علیت، حتماً لازم نیست علت و معلول، دو ذات

مختلف باشند، بل ممکن است ذات واحدی، به اعتباری علت باشد و به اعتباری دیگر، معلول. وی برای تصویر این مدعا و تقریب به ذهن، نمونه‌ای متعارف را مطرح می‌کند؛ طبیعی که بیماری خود را علاج می‌کند. اما نمونه فلسفی جمع علت و معلول در ذات واحد، ماهیت است که علت خواص (یعنی اعراض خاص) خود است، که بر ماهیت حمل می‌شوند و در خارج، عین ماهیت‌اند، یعنی وجودی مستقل و منحاز از ماهیت ندارند؛ چنان‌که زوج بودن، خاصه چهار است.

دشتکی می‌گوید مورد صورت و ماده هم از این قبیل است. برای نمونه، اجزای عنصری خاصی لازم‌اند تا گوشت تشکیل شود. ماهیت گوشت، همان صورت گوشت است و اجزای عنصری، ماده گوشت. در این نمونه، اگر ماهیت و صورت گوشت نباشد، آن اجزای عنصری گوشت نمی‌شوند. بنابراین ماهیت و صورت گوشت، علت است برای گوشت، از آن جهت که اجزای عنصری است. اگر به جای ماهیت گوشت، ماهیت دیگری در کار بود، آن اجزای عنصری گوشت نمی‌شدند.

فان قلت: قد صرح القوم بان الصورة علة للهيولي و مع اتحادهما لا يتصور ذلك؛ قلت: العلية لا يقتضي ان تكون العلة و المعلول ذاتين مختلفتين، بل يجوز ان يكون هناك ذات واحدة تكون باعتبار علة لها باعتبار آخر، كما ان الطبيب علة لعروض العلاج للبناء ١٤ و ان كان كلاهما شخصاً واحداً في الخارج و كما ان الماهية علة لخواصها المحمولة عليها التي هي عينها في الخارج، و ما نحن فيه من هذا القبيل؛ فانه لو لا ان هناك ماهية اللحم مثلا لما صارت الاجزاء العنصرية لحماً. فماهية اللحم و هي صورته علة للحم من حيث انه الاجزاء العنصرية لو كان بدل ماهية اللحم هناك ماهية اخري لم يكن هذه الاجزاء العنصرية لحماً. (دشتکی، ۱۱۸، برگ ۷۱-۷۲)

به بیانی دیگر، علت مزبور، علت تحلیلی عقلی است. وقتی عقل چیز یگانه‌ای را در ملاحظه خود، چندگانه می‌کند، و سپس آن چیز اجزای تحلیلی عقلی می‌یابد، عقل می‌تواند میان آن اجزای تحلیلی و عقلی، تأثیر و تأثری ملاحظه کند و برخی از اجزاء را علت برخی دیگر بیابد. دشتکی در حاشیه جدید این مطلب را این‌گونه توضیح می‌دهد:

فان قلت: قد صرح القوم بان الصورة علة للهيولي و مع اتحادهما لا يتصور ذلك؛ قلت: العلية المذكورة ليست من حيث انهما واحد، بل اذا صار الواحد كثيراً بتعمل العقل يحكم بعلية بعضها لبعض. و لا حرج في ان يكون هناك امر واحد يعرض له كثرة عقلية تحقق العلية بينهما، كالتبيب المعالج للباقي ١٥ و هما شخص واحد

في الخارج. و كالمهية التي هي علة عوارضها المحمولة عليه مواطاة و هي عينها في الخارج. (دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۲۸)

اشکال دوم: نادرست بودن اتحاد در مرکب مختلف الاجزاء

دشتکی اشکال دیگری را نیز بر نظریه ترکیب اتحادی مطرح می کند و بدان پاسخ می گوید. اشکال این است: تنها در مرکب متشابه الاجزاء می توان پذیرفت که ماده و صورت متحد باشند. یاقوت، مرکبی است که اجزایش شبیه هم اند و می توان پذیرفت که امر واحد بالفعلی وجود دارد که از منظر ماده است و از منظر صورت. اما در مورد مرکب مختلف الاجزاء، مانند اسب، نمی توان اتحاد ماده و صورت را پذیرفت؛ زیرا در اسب، اجزایی با حقیقت های مختلف فعلیت دارند، مانند استخوان، گوشت و عصب. چگونه می توان پذیرفت که این اجزای دارای حقایق مختلف، عین صورت اسب و با هم متحد باشند؟

فان قلت: كون المادة و الصورة ذاتاً واحدة علي ما ذكرت، انما يتم في المركب المتشابه الاجزاء كالياقوت، اذ هناك امر واحد بالفعل، فجاز ان يكون مادة و صورة باعتبارين. و اما المركب الغير المتشابه الاجزاء كالفرس، فلا يتصور فيه ذلك اذ هناك امور متعددة مختلفة الحقيقة، كالعظم و اللحم و العصب. فكيف يكون هذه الامور المختلفة الحقيقة عين الصورة الفرسية و هو امر واحد؟ (همو، ۱۱۸، برگ ۷۲؛ همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۹)

پاسخ دشتکی آن است که میان یاقوت و اسب از منظر ترکیب اتحادی میان اجزاء و کل، و میان ماده و صورت، تفاوتی نیست. اسب نیز امر واحد طبیعی است و هیچ کثرت بالفعلی در آن تحقق ندارد. جزئی مانند گوشت، در واقع موجود واحد مستقلی نیست، بل جزئی از موجود واحد طبیعی است، چنان که اجزای یاقوت نسبت به یاقوت چنین اند، و متشابه یا متفاوت بودن حقیقت اجزاء تفاوتی ایجاد نمی کند. همه اجزایی مانند گوشت و استخوان و عصب، در مقایسه با صورت اسب، اموری مبهم الوجودند و وقتی صورت اسب حادث شد، این مجموع، عین اسب می شوند، چنان که در مورد اجزای یاقوت و صورت یاقوت چنین است. بنا بر نظریه ترکیب اتحادی، اجزای اسب با صورت اسب متحدند و تنها تغایر تحلیلی دارند. اجزای اسب، تنها اجزای تحلیلی اند نه اجزای واقعی بالفعل و مستقل از هم. بنابراین تفاوت میان اجزای یاقوت و اجزای اسب تنها در این است که اجزای تحلیلی مفروض در یاقوت، با هم شبیه اند و اجزای

تحلیلی مفروض در اسب، با هم متفاوت اند. البته لازمه این نکته، بالفعل بودن اجزای مرکبی مانند اسب نیست.

جميع هذه الامور مادة الفرس و هو مبهم بالقياس الي الصورة الفرسية، حتي اذا حدثت الصورة المذكورة صار هذا المجموع عين الفرس كما اذا حدثت الصورة الياقوتية صارت الاجزاء العنصرية عين الياقوت و كما ان كل فرد من افراد الياقوت امر واحد طبيعي بالفعل، و ليس له جزء فعلي بل ربما يفرض فيه اجزاء فيكون له اجزاء تحليلية كذلك كل فرد من افراد الفرس امر واحد طبيعي بالفعل ليس له جزء فعلي و الامور المذكورة اجزاء فرضية تحليلية له مثلاً لحم الفرس موجوداً واحداً بالفعل في نفس الامر بل هو بعض من موجود واحد طبيعي في نفس الامر هو الفرس و كذا حكم سائر اجزائه. فيكون اجزاء كل منهما فرضية تحليلية. غاية الامر ان الاجزاء التحليلية المفروضة في الياقوت حقيقة واحدة و الاجزاء التحليلية المفروضة في الفرس حقائق مختلفة و لا يلزم من هذا كون الاجزاء فعلية. (همو، ۱۱۸، برگ ۷۲-۷۳؛ همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۹)

اشکال سوم: ناسازگاری وجود بالفعل اجزاء با اتحاد

جلال‌الدین دوانی شبیه اشکال بالا را بر دیدگاه دشتکی وارد می‌داند. می‌گوید: اسب، امر واحد طبیعی نیست؛ زیرا گوشت و استخوان و... در اسب، موجود بالفعل اند و نمی‌شود این حقیقت را انکار کرد. دشتکی متن بیان دوانی را چنین نقل کرده است:

ثم قيل قوله كل فرس امر واحد طبيعي غير مسلم فان اللحم والعظم وغيرهما من الاعضاء موجودة بالفعل في الفرس و انكار ذلك مكابرة و لا شك ان كل واحد من تلك الاجزاء واحد بالوحدة الشخصية فيكون لحم الفرس موجودا بالفعل واحدا في نفس الامر. (همو، ۴۷۳، برگ ۱۳۱)

استدلال دوانی را می‌توان این‌گونه صورت‌بندی کرد: (برخی از مقدمات استدلال را برای تکمیل استدلال افزوده‌ایم و در متن نقل شده از دوانی به این شکل وجود ندارند)

- ۱) هر یک از اجزای اسب، در نفس الامر وحدت شخصی دارد؛
- ۲) هر آنچه در نفس الامر وحدت شخصی دارد، در نفس الامر موجود بالفعل یگانه‌ای است؛
- ۳) پس هر جزء اسب، در نفس الامر موجود بالفعل یگانه‌ای است؛
- ۴) پس اجزای اسب، تكثر بالفعل واقعی دارند؛

نتیجه) ماده و صورت اسب، ترکیب اتحادی ندارند و اسب امر واحد طبیعی نیست. دشتکی در پاسخ می‌گوید اینکه اسب یک شخص واحد طبیعی است، نه صناعی، امری روشن است و انکارش قابل اعتنا نیست. بنابراین باید بر اساس وحدت اسب،

کثرت اجزایش را بررسی و تحلیل کرد. اکنون پرسش این است: آیا می شود اسب، که مرکب است، شخص یگانه بالفعلی باشد، و اجزایش نیز تكثر بالفعل داشته باشند؟ پیشتر بیان کردیم که اگر مرکب، وحدتی نداشته باشد، موجودی افزون بر اجزایش نیست و در این صورت، ترکیب حقیقی حاصل نیامده است. بنابراین با فرض اینکه اسب مرکب واحدی است، و موجودی است غیر از اجزایش، باید بررسی کرد که آیا کثرت اجزاء و وحدت مرکب با هم قابل اجتماع اند یا خیر. چنان که گذشت، دشتکی بر آن است که نمی شود مرکب واحد شخصی بالفعل، اجزای کثیر بالفعل داشته باشد. فرض اصلی دوانی این است که هر یک از اجزای اسب، مانند گوشت و استخوان، موجود بالفعل اند. دشتکی در نقد سخن وی می گوید:

قوله فان اللحم و العظم و غیرهما من الاعضاء موجودة بالفعل، ان اراد أنها موجودة في الخارج فلا شك في ذلك لكن لا يلزم من كون لحم الفرس موجوداً في الخارج ان يكون امراً واحداً برأسه لجواز ان يكون بعضاً من امر واحد حقیقی کنصف المتصل الواحد. (همان)

دشتکی اظهار می کند که اگر مراد ناقد آن است که این اجزاء در خارج موجودند، بدون تردید چنین است. اما باید توجه کرد که موجود در خارج بودن، بر دو گونه است: موجود بودن مستقل، و موجود بودن غیرمستقل و به صورت جزء امر واحد حقیقی. برای نمونه، نیمه یک خط متصل واحد، در خارج موجود است، اما به گونه مستقل و جدا از خط، موجود نیست و اساساً نمی تواند چنین باشد؛ زیرا اگر نیمه مفروض به طور مستقل موجود بود، اولاً خط مزبور موجود نبود و ثانیاً نیمه مفروض، به صورت نیمه یک خط موجود نبود. به بیان دیگر، اگر جزء، مستقل از مرکب موجود باشد، دیگر نسبت جزء بودن را با مرکب نخواهد داشت. بنابراین دو ویژگی «جزء بودن» و «موجود مستقل بودن» ناسازگارند و در یک موجود حقیقی با هم جمع نمی شوند. پس دیدگاه دوانی نمی تواند صحیح باشد.

پیشینه‌ای در بیان بهمینار

در خلال بیان نظر خویش و پاسخ به اشکالات مطرح شده، صدرالدین دشتکی عباراتی از بهمینار را برای تأیید دیدگاهش نقل کرده است:

انا نري جسماً مرکباً من العناصر و الاخلاط يحس و يتحرك بالارادة و يغتذي و ينمو و يطلب بدل ما يتحلل منها فيجب ان يكون اولاً لهذه الاجسام خصوصية جسمية ليست لاجزائها فان ما ليس له خصوصية جسمية لم يصدر عنه فعل خاص

و النمو و الاعتداء و طلب بدل ما يتحلل يختص بهذا الجسم من حيث هو هذا الجسم، فانه ليس لكل واحد من اخلاطه و اجزائه العنصرية نمو و لا تحلل و لا اعتداء كما ليس لكل واحد من اجزاء العين ابصار بل الابصار للعين بما هو عين و النمو للبدن بما هو بدن. فتبين ان للحيوانات و النباتات خصوصية اجسام ليس لكل واحد من اجزائها. فوجود الاجزاء فيها اذن بالقوة لان كل ما يكون وحدته بالفعل فالاجزاء فيه بالقوة. (دشتکی، ۱۱۸، برگ ۷۳؛ همو، ۴۷۳، برگ ۱۲۹). ۱۶.

بهمنیار می‌گوید حیوان جسمی است مرکب از عناصر و اخلاط، که افعال حیاتی، مانند حس و حرکت ارادی و رشد و تغذیه از آن سر می‌زند. اما این افعال، ویژگی کل و مرکب‌اند نه ویژگی هر یک از اجزا. برای نمونه، اسب است که حس می‌کند، نه استخوان یا مغز آن؛ چنان‌که چشم نیز مرکب از اجزایی است، اما دیدن، کار چشم است نه کار هر یک یا برخی از اجزایش. بنابراین حیوان، که چیزی مرکب است، خصوصیتی دارد که هیچ‌یک از اجزایش آن خصوصیات را ندارند. پس حیوان چیزی است غیر از اجزایش. در آخر عبارت، بهمنیار نکته‌ای را بیان کرده است که کاملاً با دیدگاه برگزیده دشتکی هماهنگ است. وی می‌گوید اجزاء در حیوان، بالقوه‌اند. سپس قاعده‌ای کلی را بیان می‌کند: هر مرکبی که وحدتش بالفعل باشد، اجزایش در آن به صورت بالقوه موجودند. در ادامه عبارت مزبور، بهمنیار جمله‌ای دارد و مثالی را برای این قاعده مطرح می‌کند که دشتکی آن را نقل نکرده است. می‌گوید: عدد ده، بالفعل است و آحادش در آن بالقوه یافت می‌شوند (بهمنیار، ۱۳۷۵، ص ۷۲۵). عدد ده، یک عدد ده است. از سوی دیگر، ده متشکل از یک‌هاست. اما اگر یک‌های تشکیل دهنده عدد ده، هر یک بالفعل موجود بودند، ده تا یک موجود بود نه یک ده. اگر بخواهیم بیان دشتکی را با این مثال تطبیق کنیم، باید بگوییم یک، دو گونه می‌تواند موجود باشد: به صورت مستقل، و به صورت نامستقل و بالقوه و جزء عددی دیگر. می‌توان گفت در بیان بهمنیار، دو مدعا وجود دارد:

الف) مرکب، امری است و رای اجزایش؛ ب) اجزاء در مرکب، به گونه بالقوه موجودند.

استدلال بهمنیار را بر هر یک از این دو مدعا می‌توان این‌گونه صورت‌بندی کرد:

استدلال بر مدعای الف:

(۱) فرض: A موجودی مرکب و متشکل از b و c است؛

(۲) فرض: تفاوت در آثار و خصوصیات، نشانه تمایز وجودی است؛

- ۳) A آثار و خصوصیات دارد غیر از آثار و خصوصیات هر یک از b و c؛
 ۴) پس A موجودی است بالفعل و غیر از هر یک از b و c.
 استدلال بر مدعای ب:
- (۱) فرض: A موجودی مرکب و متشکل از b و c است؛
 (۲) فرض (نتیجه استدلال قبل): A موجودی است بالفعل و غیر از هر یک از b و c؛
 (۳) وحدت مساوق وجود است (قاعده تساوق وجود و وحدت)؛
 (۴) پس A واحد بالفعل است؛
 (۵) از ترکیب چند امر واحد و موجود بالفعل، امر واحد بالفعلی تشکیل نمی‌شود؛
 نتیجه) b، c و d، که اجزای A هستند، موجوداتی بالفعل نیستند.
 استدلال بر (۵): (این استدلال در کلام بهمنیار نیامده است. چنان‌که اندکی بعد آورده‌ایم، دشتکی در حاشیه جدید، نظیر آن را اقامه کرده است.)
- i. A مرکب حقیقی است و متشکل است از b و c؛
 ii. پس A امر واحد بالفعل است؛
 iii. b و c اجزای بالفعل A هستند؛ یعنی A موجود است و b و c در حالی‌که جزء A هستند، موجودند؛
 iv. فرض: هر یک از b و c موجوداتی بالفعل و واحد حقیقی‌اند؛
 v. پس A همان b به اضافه c است؛
 vi. b به اضافه c امر واحدی نیست (طبق فرض، مجموع دو امر بالفعل است)؛
 vii. پس A امر واحدی نیست. (خلاف ii)؛
 viii. پس یا A مرکب از b و c نیست (خلاف i) یا b و c واحد بالفعل نیستند (خلاف فرض)؛

نتیجه: پس فرض نادرست است و b و c واحد بالفعل نیستند.

پیش از این دیدیم که دوانی بر دشتکی خرده گرفته است که بالقوه بودن اجزاء در مرکب، پذیرفتنی نیست و نمی‌توان از راه وحدت بالفعل کل و مرکب، بر بالقوه بودن اجزاء استدلال کرد؛ زیرا میان وحدت مرکب و وجود بالفعل اجزاء در مرکب، منافاتی نیست. (بنگرید: دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۳۱). درحقیقت دوانی مقدمه (۵) استدلال بالا بر مدعای ب را، که برای آن استدلالی ارائه شد، نمی‌پذیرد. دشتکی در برابر، می‌خواهد همان مقدمه را اثبات کند و نشان دهد که واحد بالفعل بودن مرکب و موجود بالفعل

بودن اجزاء، با هم نا سازگارند. استدلال دشتکی همان استدلالی است که در بالا برای مقدمه ۵ صورت بندی شده است. وی در این باره چنین نگاشته است:

لو كانت الاجزاء فيه بالفعل اشخاصاً متعددة في الخارج ولا شك ان ذاته نفس هذه الاجزاء لا غير، فلا محالة تكون نفس ذاته اشخاصاً متعددة في الخارج لا شخص واحد فيه مثلاً اذا كانت هناك اربعة اشخاص في الخارج قد تركب منها امر واحد، فذات هذا الامر نفس هذه الامور الاربعة لا غير فلا تكون نفس ذاته وهي هذه الاربعة في الخارج واحداً. (دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۳۱-۱۳۲)

حاصل آنکه بهمینار اجزای بدن موجود زنده را موجود بالقوه دانسته است و به طور کلی معتقد است اجزای هر مرکبی که وحدت بالفعل داشته باشد، موجود بالقوه‌اند. برای یادآوری، جملات آخر عبارات بهمینار را دوباره از نظر می گذرانیم:

فتبين ان للحيوانات والنباتات خصوصية اجسام ليس لكل واحد من اجزائها. فوجود الاجزاء فيها اذن بالقوة لان كل ما يكون وحدته بالفعل فالاجزاء فيه بالقوة؛ كما ان العشرة بالفعل و يوجد آحادها فيها بالقوة. (بهمینار، ۱۳۷۵، ص ۷۲۵)

اما آیا مفاد این عبارت، موافق نظریه ترکیب اتحادی است؟ برای بررسی، به ادامه کلام بهمینار توجه می کنیم. بهمینار مشغول اثبات وجود نفس است و می گوید افعالی از حیوان و نبات سر می زنند که نمی توانند به جسم، از آن جهت که جسم است، نسبت داده شوند. بنابراین آن افعال مبدئی دارند که آن را «نفس» می نامیم. او سپس می گوید میان نفس و بدن، اتحاد حقیقی برقرار است نه فرضی. این یگانگی، محصول ترکیب است، مانند یگانگی حاصل از اجتماع صورت و هیولی؛ بدون اینکه هیچ یک از ماده و صورت از بین بروند (همان، ص ۷۲۶).

در ادامه، بهمینار بیانی دارد که مراد وی را از بالقوه بودن اجزاء در مرکب حقیقی روشن تر می کند. می گوید نباید گمان کرد که تعدادی از اخلاط با هم ممزوج شده‌اند، به گونه‌ای که هر یک از عناصر به صورت جداگانه در آن حضور دارند، و آنگاه نفس در این ممزوج وجود دارد. این مخلوط را اگر بتوان «ترکیب» نام نهاد، ترکیبی غیر حقیقی است و نفس موجود در این ممزوج، عرض خواهد بود. (اما از منظر فیلسوفان، نفس جوهر است.) سخن بهمینار این است که رابطه نفس و بدن، این گونه نیست و اجزای بدن موجود زنده نیز با هم ترکیب می شوند و نوعی تازه را پدید می آورند، که جوهری جدید و دارای آثاری تازه است. مبدأ این آثار تازه را «نفس» می نامند. نفس با بدن متحد است. بنابراین مراد از بالقوه بودن اجزاء در مرکب حقیقی، این نیست که اجزاء از بین

می‌روند و امر تازه‌ای حادث می‌شود. اجزاء در ضمن مرکب موجودند، اما آن آثاری را که پیش از ترکیب، هر یک به تنهایی داشتند، دیگر ندارند. به بیان دیگر، اجزاء با هم هویت یگانه‌ای یافته‌اند و از آنها، اثر یگانه تازه‌ای سر می‌زند. بهمینار برای بیان این نکته می‌گوید اجزاء در مرکب واحد، بالقوه‌اند. بر این اساس، حتی نمی‌توان گفت نفس نسبتی میان اجزای بدن است (نسبت، عرض است ولی نفس جوهر است)؛ زیرا نسبت بالفعل، میان اجزای بالفعل تحقق دارد و در ترکیب حقیقی، اجزای بالفعل و کثرت طبیعی وجود ندارد. در نهایت می‌توان گفت اجزای مرکب حقیقی واحد، اگر کثرتی دارند، کثرتشان بالعرض است و در نتیجه، نسبت میان این اجزای متکثر بالعرض، از نوع نسبت بالعرض خواهد بود. (بنگرید: بهمینار، ۱۳۷۵، ص ۷۲۶-۷۲۸). نکته جالب‌تر این است که وی تعبیری مشابه اصطلاح ترکیب اتحادی، یعنی «اتحاد ترکیب» (در برابر ترکیب اتصالی و دیگر انواع ترکیب) را نیز به کار برده است.

فقد بان أنّ لهذه الحيوانات والنباتات خصوصية جسمية. وهذه الأفعال ليست تصدر عن جسم بما هو جسم مطلقاً فيجب أن يكون بسبب آخر؛ وذلك السبب هو المبدأ الذي نسّميه نفساً وبينه وبين البدن اتحاد حقيقي نوعي لا فرضي. ولست أعني بالاتحاد اتحاد اتصال، بل اتحاداً على وجه آخر، بل اتحاد تركيب كالوحدة الموجودة من اجتماع الصورة والهولي من غير فساد أحدهما (همان، ص ۷۲۶).

به نظر می‌رسد می‌توان گفت بهمینار همان ایده‌ای را بیان کرده است که دشتکی در نظریه ترکیب اتحادی در پی آن است. بر اساس این عبارات و تفسیری که از آن به نظر می‌رسد، می‌توان گفت که ایده ترکیب اتحادی را پیش از دشتکی، بهمینار مطرح کرده است.^{۱۷} البته بهمینار تنها به منحل بودن آثار اجزاء در اثر مرکب اشاره کرده و به نظر نمی‌رسد که از عبارات او بتوان دیدگاهی را درباره نحوه وجود اجزاء در مرکب و رابطه وجودی اجزاء با مرکب استنباط کرد. مشخصاً نمی‌توان توضیحی را که دشتکی برای نحوه تمایز میان اجزاء بر پایه امکان بقای یکی بدون دیگری بیان کرده است یا تبیینی را که او برای علیت میان اجزاء بر پایه تحلیل عقلی ارائه کرده است، در بیان بهمینار یافت. از این رو، همچنان درست به نظر می‌رسد که مبدع نظریه ترکیب اتحادی را دشتکی بدانیم.

جمع بندی

صدرالدین دشتکی ترکیب را به انضمامی و اتحادی تقسیم کرده است. در ترکیب انضمامی، اجزاء جدا از هم محقق‌اند و اساساً مرکب واحدی غیر از هر یک از اجزاء پدید نیامده است. بنابراین ترکیب انضمامی، ترکیب حقیقی نیست. محصول ترکیب اتحادی، امری واحد و متحد با اجزاست. اجزاء در مرکب اتحادی، بالفعل نیستند. ترکیب ماده و صورت و ترکیب نفس و بدن، اتحادی است. دشتکی دو استدلال بر نظریه خود از راه بالقوه بودن اجزاء در ترکیبات موالید سه‌گانه و درست بودن حمل اجزاء بر مرکب، اقامه کرده است. وی برخی اشکال‌ها به نظریه‌اش را نیز مطرح کرده و به آنها پاسخ داده است. اشکال نخست این است که علیت صورت برای هیولا، با اتحاد آن دو سازگار نیست. پاسخ دشتکی این است که شیء واحدی به دو اعتبار می‌تواند هم علت باشد و هم معلول و این نوع علیت، علیت تحلیلی عقلی است. اشکال دوم این است که ترکیب میان ماده و صورت را در مرکب‌های مختلف‌الاجزاء نمی‌توان پذیرفت. دشتکی بر آن است که چنین نیست و در هر مرکب حقیقی، اجزاء مبهم‌الوجود و بالقوه‌اند، چه متشابه‌الاجزاء باشد و چه مختلف‌الاجزاء. دوانی چنین اشکال گرفته است که اجزای مرکب را نمی‌توان غیرخارجی و بالقوه دانست. دشتکی پاسخ گفته است که اجزاء خارجی‌اند اما نام مستقل از مرکب. دشتکی عباراتی از بهمنیار را برای تأیید نظریه خود شاهد گرفته است. به نظر می‌رسد که بتوان عبارات بهمنیار را از پیشینه‌های نظریه ترکیب اتحادی دانست.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای نمونه، بنگرید: لاهیجی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۱۴۱؛ سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۳۷۱. برای ملاحظه نمونه‌ای از بیان ابن‌سینا درباره نحوه ترکیب و اتحاد ماده و صورت، بنگرید: ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۲۳۸-۲۳۹.
۲. صدرالمتألهین شیرازی در کتاب *سفار*، دیدگاه دشتکی را درباره ترکیب اتحادی گزارش کرده و آن را پسندیده است. البته وی در موضعی با دشتکی مخالفت می‌کند و دیدگاه خاص خود را بیان می‌کند. بنابراین می‌توان گفت ملاصدرا نظریه دشتکی را مطابق دیدگاه خود تغییر داده و با تبیین‌های خاص خود همراه کرده است. درباره دیدگاه و نقش ملاصدرا در این بحث، باید در نوشتاری دیگر سخن گفت. بنگرید: شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۵، ص ۲۸۲-۳۰۹؛ عبودیت، ۱۳۹۳ الف، ص ۲۹۱-۳۱۷.
۳. بنگرید به: دشتکی، ۴۷۳، برگ ۱۳۰؛ شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۵، ص ۲۸۲. البته، چنان‌که خواهد آمد، می‌توان عباراتی از بهمنیار را در زمره پیشینه این تقسیم دانست.
۴. تا جایی که می‌دانیم، پیش از این، دیدگاه دشتکی در این باره بر پایه متون اصلی وی گزارش و تحلیل نشده است.
۵. بنگرید: ابن‌سینا، ۱۳۸۱، ص ۳۲۶-۳۲۷.
۶. برای ملاحظه بحث‌هایی از این دست، بنگرید: سبزواری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۳۹۶؛ طباطبایی، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۴۴؛ مطهری، مجموعه آثار، ج ۵، ص ۲۴۵-۲۴۶؛ همان، ج ۹، ص ۴۲۷-۴۲۸؛ عبودیت، ۱۳۹۳ الف، ص ۲۷۷-۲۹۰.
۷. فیاض لاهیجی این بیان را که ترکیب میان انسان و کاتب، نمونه‌ای از ترکیب اتحادی است، رد و نقد کرده است. بنگرید: لاهیجی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۱۷۴.
۸. این تبیین از راه حل دشتکی را مقایسه کنید با تحلیلی که عرضه شده است در: عبودیت، ۱۳۹۳ الف، ص ۲۸۶.
۹. فرض کنیم در X ، t_1 موجود است فقط. در t_2 ، X در حال اتحاد با Y موجود است، و این یعنی ممکن است Y اساساً در حال اتحاد با X موجود شده باشد، و در t_3 ، یعنی هنگامی که ترکیب از بین رفته است، چهار حالت ممکن است (۱) X به تنهایی موجود باقی بماند و Y از بین برود، یا (۲) Y موجود باقی بماند و X معدوم شود، یا (۳) هر دوی X و Y موجود و باقی بمانند، اما مستقل از یکدیگر و (۴) هر دوی X و Y از بین بروند و مرکب نابود شود. مثال حالت اول، همان انسان و نویسنده است که دشتکی مطرح کرده است. البته، دشتکی همه حالت‌های ممکن را مطرح نکرده است. برای سه حالت دیگر نیز می‌توان مثال‌هایی یافت. از باب نمونه، برای حالت دوم می‌توان این مثال را زد: مقداری فلز مس موجود بود. با این مقدار از مس، مجسمه‌ای ساختیم. بنابراین پیشتر، مس موجود بود و مجسمه موجود نبود. سپس مجسمه در حال اتحاد با آن مقدار از مس، موجود شد. سپس مس آن مجسمه را به طلا تبدیل کردیم. در

- این زمان، مجسمه طلایی موجود است، یعنی مجسمه موجود است، اما مس دیگر موجود نیست و آن ترکیب اتحادی میان مس و مجسمه از بین رفته است.
۱۰. دشتکی در موضعی دیگر از حاشیه قدیم نیز درباره اجزای تحلیلی سخن گفته است. بنگرید: همو، ۱۱۸، برگ ۱۰۲-۱۰۳.
۱۱. برای ملاحظه تبیینی از مراد فیلسوفان از حلول و رابطه حال و محل، ر.ک: عبودیت، ۱۳۹۳، ص ۱۰۹-۱۱۵؛ همو، ۱۳۹۱، ص ۱۶-۲۰.
۱۲. توجه داریم که این مباحث بر پایه طبیعیات قدیم مطرح شده‌اند. می‌توان مثالی متناسب با دانش‌های امروزی نیز مطرح کرد و در اصل مسئله تفاوتی حاصل نمی‌آید.
۱۳. این استدلال مبتنی است بر نظریه خاصی درباره حمل که دشتکی مدافع آن است. در اینجا فضای کافی برای بررسی جزئیات این نظریه حمل نداریم. برای بحثی درباره نظریه حمل دشتکی ببینید: حسینی ۱۳۹۸.
۱۴. در نسخه همین‌گونه خوانده می‌شود و برای نگارندگان معلوم نشد که صحیح‌اش چیست یا مراد دشتکی دقیقاً چیست. البته، این خدشه‌ای به خوانشی از دشتکی که در متن آمده است وارد نمی‌کند.
۱۵. در نسخه همین‌گونه خوانده می‌شود.
۱۶. این متن، با متنی که در *التحصیل تصحیح مطهری* (ص ۷۲۵) موجود است، اندک تفاوت‌هایی دارد.
۱۷. البته برای به دست آوردن نظر بهمنیار درباره گونه ترکیب میان ماده و صورت و نفس و بدن، بررسی‌های بیشتری با توجه به تمام مبانی و عبارات وی لازم است. در اینجا تنها به عباراتی پرداختیم که دشتکی بدان استشهاد کرده است.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۱۳۸۱، *الاشارات و التنبيهات*، تصحیح مجتبی زارعی، بوستان کتاب، قم.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۱۴۰۴، *الشفاء (الالهيات)*، تحقیق سعید زائد، چ ۲، کتابخانه مرعشی نجفی، قم.
- بهمنیار بن مرزبان، ۱۳۷۵، *التحصیل*، تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری، چ ۲، دانشگاه تهران، تهران.
- حسینی، داود، ۱۳۹۸، *وجود و ذات؛ تفسیری از صدرا در سیاق تاریخی*، انتشارات حکمت اسلامی، قم.
- دشتکی شیرازی، صدرالدین، ۱۱۸، *الحاشیة القديمة علی الشرح الجدید للتجريد*، نسخه خطی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۱۱۸.
- دشتکی شیرازی، صدرالدین، ۴۷۳، *الحاشیة الجدیة علی الشرح الجدید للتجريد*، نسخه خطی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۷۳.
- سبزواری، مولاهادی، ۱۳۸۴، *شرح المنظومة*، چ ۲، تحقیق مسعود طالبی، تعلیق حسن حسن زاده آملی، چ ۳، ناب، قم.
- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم، ۱۹۸۱م، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، چ ۳، دار احیاء التراث، بیروت.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۲۸ق، *نهاية الحکمة*، تحقیق و تعلیق عبا سعلی زارعی سبزواری، مؤسسه نشر اسلامی، قم.
- عبودیت، عبدالرسول، ۱۳۹۱، *درآمدی به نظام حکمت صدرایی*، چ ۳، انسان شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی و سمت، قم و تهران.
- عبودیت، عبدالرسول، ۱۳۹۳ الف، *حکمت صدرایی به روایت علامه طباطبایی؛ مبحث ماهیت*، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم.
- عبودیت، عبدالرسول، ۱۳۹۳ ب، *حکمت صدرایی به روایت علامه طباطبایی؛ مبحث جوهر*، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم.
- لاهیجی، ملا عبدالرزاق، ۱۴۲۶ق، *شوارق الالهام فی شرح تجرید الکلام*، تحقیق اکبر اسدعلی زاده، مؤسسه امام صادق، قم.